

‘मार्गदर्शक, तत्त्वज्ञ आणि मित्र’

वसंत पळशीकर

“रेग्यांना इतकी वर्षे ओळखत असून ते मला किती कळले याचा अंदाज येत नाही. याचे कारण त्यांचे बोलणे-चालणे सामान्य अर्थाने पारदर्शक नाही. ते सामान्यपणे स्वतःविषयी बोलत नाहीत.” असे प्रा. रा.भा. पाटणकर यांनी लिहिले आहे.^१ हा लेख लिहिला तेव्हा रेग्यांची ३० वर्षांची जवळीकीची मैत्री पाटणकरांनी अनुभवलेली होती, हे ध्यानात घेतले म्हणजे या टिप्पणीचे गांभीर्य व महत्त्व ध्यानात येते. रेग्यांशी माझी ओळख ३५-३६ वर्षांची जुनी असली तरी, त्यांना ‘जवळून’ ओळखण्याची वर्षे ८-१०च भरतील. या माणसाचा थांग लागत नाही, आणि तो लागणार पण नाही, असे माझ्याही ध्यानात आले होते.

स्वतःविषयी ते कधीच काही बोलले नाहीत, हे त्याचे कारण नाही. सामान्यपणे ते स्वतःविषयी बोलत नसत, हे पाटणकरांचे म्हणणे खरेच आहे. बहुतेकवेळा आपण बहुतेक जण औपचारिकरित्या कोणत्याही प्रसंगी वा विषयावर बोलत असलो तरी एका अंगाने स्वतःविषयीच सांगत असतो, आपल्याला प्रकाशझोतात ठेवत असतो. रेग्यांचे बोलणे ‘स्वतः’ला वगळून केलेले, काटेकोरपणे विषयाला वा प्रसंगाला धरून असे. स्वतःविषयी बोलणे प्रस्तुत नसे तेथे ते स्वतःविषयी न बोलण्याचे पथ्य कटाक्षाने पाळत. पण अलीकडे काही वर्षे त्यांनी दिवाळी अंकांमधून वा कालनिर्णय दिनदर्शिकेसारख्या माध्यमांमधूनही स्वतःविषयी बरेच काही लिहिले. हे लेखन पारदर्शक आहे. आणि तरीही पाटणकरांची टिप्पणी पण खरीच राहते. मग, आपण काय आहोत हे कोणाला कळू नये म्हणून ते संरक्षक आडपडदे निर्माण करीत होते का? तर तसे म्हणता येत नाही. हे खरे की, ज्या गोष्टी त्यांच्या ‘खाजगी’ आहेत असे त्यांनी ठरविलेले होते (वा असे) त्या गोष्टींमध्ये

दुसऱ्यांनी चौकशा करणे वा काही टिप्पणी करणे त्यांना आवडत नसे. प्रसंगी त्यांचा राग ओढवून घेण्यात त्याचा परिणाम होई. उदाहरणार्थ, त्यांच्या तब्येतीविषयी चौकशी वा टिप्पणी त्यांना अजिबात आवडत नसत. मग पाटणकर म्हणतात त्याचे यथार्थ स्पष्टीकरण काय आहे असे म्हणता येईल? उन्हाचा कवडसा पडावा तेवढाच भाग दृश्यमान व्हावा; वैविध्याच्या, समृद्धीच्या त्या अंशमात्र दर्शनाने स्तिमित व्हायला व्हावे; त्याच वेळी उर्वरित व्यक्तित्व आपणास अदृश्यच राहिले आहे याचे तीव्र भान व्हावे, अशी काहीतरी गोष्ट ती होती.

या वर्षीच्या ऋतुरंगच्या दिवाळी अंकात रेग्यांनी ‘प्रतिबिंब’ या मथळ्याखाली स्वतःविषयी मिस्किलपणे पण पूर्ण गांभीर्याने लेख लिहिला आहे.^२ त्यांचे जे ‘सार्वजनिक - म्हणजे आपणा सर्वांच्या नजरेला पडणारे व अनुभवाला येणारे - व्यक्तिमत्त्व आहे तो ‘पर्सोना’ हा प्रतिबिम्बरूप आहे; मूळ बिंब वेगळे व काहीसे विपरीत आहे, असे त्यांनी म्हटले आहे. आत्मविश्वासाचा अभाव असलेली संकोची, बुजरी, अशी आपली मूळ स्वभाव-प्रकृती असल्याचे ते त्या लेखात सांगतात. रेग्यांच्या बोलण्यात मिस्किल उपरोध, चिमटे, नर्मविनोद, फिरक्या यांची पेरणी असे. ते सत्य तेच सांगत, पण त्यांचे बोलणे पारखून, निवडून, समजून घेतले नाही तर आपण गोत्यात येण्याचा संभव फार! आता, या लेखातही ते स्वतःविषयी कमालीच्या पारदर्शक वृत्तीने लिहीत आहेत, पण त्याच वेळी तो बहारदार मिस्किल ललित निबंध आहे. ‘आत्मविश्वाससंपन्न’ याचा रूढ, लौकिक अर्थ ‘पुढे पुढे करणारा, स्वतःच्या गुणांचे, कर्तृत्वाचे प्रदर्शन मांडणारा, स्वतःच स्वतःचे कौतुक करणारा, चारचौघात मिरविणारा, स्पर्धेत उत्साहाने उतरणारा’, या अंगाने आपल्या मनात असतो. आता, रेगे ‘बावळट’ गणले

१. महाराष्ट्र फाऊंडेशनचा वैचारिक साहित्यासाठीचा प्रथम पुरस्कार प्रा. रेग्यांना दिला गेला. त्याप्रसंगी रेग्यांची ओळख करून देणारा लेख प्रा. पाटणकरांनी ‘संवादिनी’ या स्मरणिकेत लिहिला. प्रा. मे.पुं. रेगे यांचे तत्त्वज्ञान (संपादक : डॉ. सुनीती देव, प्रकाशक : सुनीती देव, नागपूर २०००) या ग्रंथात पुनर्मुद्रित, पृ. १८.

२. याच अंकात अन्यत्र पुनर्मुद्रित केला आहे - संपादक

जात; परीक्षांमध्ये हमखास ‘नर्व्हस’ होत; स्पर्धा म्हटले की पळ काढावा वाटे, असे ते होते. आपण हे समजून घ्यायचे की, स्वतःचा अंगभूत कल, प्रवृत्ती, आवडी व निवडी यांनुसार स्वतःच्या व्यक्तित्वाची जोपासना करण्यात गढून जाणारे, स्वतःला कसण्यासाठी वेळोवेळी आव्हाने झेलणारे असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व होते. अनेकांच्या ठायी ‘चमकावे’, ‘नाव व्हावे’ याची तीव्र इच्छा/आकांक्षा आढळते. तिचा अभाव असलेले, पण दुबळे, खचलेले, रिते असे व्यक्तित्व नसलेले, स्वाश्रयी, समाधानी, क्रियाशील व्यक्तित्व नजरेसमोर आणावे लागते. संकोची असणे, बुजरे असणे याचा एक अर्थ असा की, सामान्यतः ज्या लौकिक गोष्टींमध्ये माणसांना रस असतो त्यांत रस नाही; दुसऱ्या अर्थाने, ही एक चालही असते, आपली मोकळीक जपण्याची.

रेग्यांचा जन्म १९२४ सालचा. १९३० सालच्या मिठाच्या सत्याग्रहाच्या वेळी ते अल्पवयीन होते. पण दुसरे महायुद्ध आणि १९४२ चा ‘छोडो भारत’ लढा या दोन्ही घटना त्यांच्या जाणत्या वयात घडल्या. जग आणि भारत या दोघांनाही हादरवून टाकणाऱ्या या घटना, पालथ्या घागरीवर पाणी पडावे तशा रेग्यांच्या आयुष्यात घडून गेल्या असे नव्हते. पण तुरुंगवास घडावा या स्वरूपाचा सहभाग त्यांचा ४२ व्या लढ्यात नव्हता; आणि कॉलेजवर बहिष्कार टाकण्याच्या एका उत्स्फूर्त कृतीनंतर, त्यांचे महाविद्यालयीन शिक्षण चालू राहिले. भूमिगत बनून घातपाती कृत्यांद्वारे ब्रिटिश राजवटी-विरुद्ध आपले निशाण फडकवीत राहावयाचे, या प्रकारच्या सहभागासाठी आवश्यक असा आपला पिंड नाही हे रेग्यांना जाणवले. असाही माझा तर्क होतो की, त्यांच्या चिकित्सक बुद्धीला त्या मार्गाची सार्थकताही मनोमन पटली नाही. १९४२ चा लढा ही एक विवाद्य कृती होती : हिटलरने उपस्थित केलेल्या महासंकटाचे निवारण करण्यावर सर्व शक्ती केंद्रित करावयास हवी, असा एक मतप्रवाह होता. पण त्याही काळात रेगे रॉयवादी गटात दाखल झाले नाहीत ही ध्यानात घेण्याची गोष्ट आहे. भारतीय स्वातंत्र्याला पन्नास वर्षे झाली त्या प्रसंगी वाई येथे प्राज्ञपाठशाळामंडळाने एक शिबिर आयोजित केले होते. या शिबिरात स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील आपली वाटचाल व चिंतन याविषयी शिबिरार्थींनी निवेदन केले. एक शिबिरार्थी म्हणून रेग्यांनीही

निवेदन केले. सामाजिक-राजकीय क्षेत्रात सभोवती काय घडत आहे याकडे जागरूक चिकित्सक लक्ष असले तरी, राजकीय व सामाजिक कार्यकर्त्यांची भूमिका वठविण्याइतकी तीव्र आस्था आपल्या ठायी नव्हती, अशी कबूली रेग्यांनी दिल्याचे आठवते. पुढे, १९५० साली औरंगाबाद येथील डॉ. आंबेडकरांच्या पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या महाविद्यालयात रुजू झाल्यावर, पूर्वास्पृश्यांची भौतिक अवस्था, त्यांच्या व्यथा, त्यांच्यामध्ये येत असलेली जागृती यांचे साक्षात दर्शन त्यांना झाले. डॉ. बाबासाहेबांशीही १९५०-५४ या काळात त्यांच्या गाठीभेटी व चर्चा झाल्या. या अनुभवाने पुढच्या काळात त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला एक वेगळेच परिमाण प्राप्त झाले. महात्मा गांधींच्या जन्मशताब्दीच्या प्रसंगी, म्हणजे १९६९ साली, गांधींच्या व्यक्तित्व, जीवन व कार्य यांविषयी जे आंतरिक मंथन घडले त्यामुळे व्यापक सामाजिक बांधिलकी व कार्य याविषयी आस्था तीव्र झाली; उच्च बौद्धिक समाधान देणारे असले तरी, आपण स्वतःपुरते स्वान्तः सुखाय जगतो आहोत याविषयी अपराधी भाव मनात उत्पन्न झाला, असेही त्या वेळी त्यांनी म्हटल्याचे आठवते.

त्यांच्या व्यक्तित्वात ही जी भर पडली तिचे वर्णन मी पुढीलप्रमाणे करीन. उपजीविकेसाठी एक व्यवसाय निवडून, नेकीने तो करून व्यक्तीने त्याचे (व कुटुंबियांचे) पोट भरले, नीतीची बंधने व मर्यादा पाळली तर त्याने आणखी काही नाही केले तरी ते ठीकच आहे, ही भूमिका त्यांना समाधान देईना झाली. विशेषतः भारतासारख्या देशात, जिथे इतके सारे लोक पीडित, वंचित, अभावग्रस्त आहेत, जिथे अनेक जातींच्या सभासदांना हीन मानले जाते, अस्पृश्य ठरवले जाते, तिथे या परिस्थितीत इष्ट दिशेने - म्हणजे समता व न्याय प्रस्थापित करण्याच्या दिशेने - बदल घडवून आणण्याच्या कार्यात आपला वाटा उचलून समाजाचे ऋण फेडण्याची जबाबदारी व्यक्तीची आहे, विशेषतः सुस्थितीतल्या व्यक्तीची आहे, ही त्यांची भूमिका बनली. परिस्थितीत फारसा फरक पडत नसतानाही, खोलवर अंगवळणी पडलेल्या सवयी, आवडीनिवडी यामुळे आपण सुखवस्तू उच्चमध्यमवर्गीय जीवन जगत राहत आहोत याविषयी खोलवर अपराधी जाणीव रेग्यांना कायमच होती. अत्युच्च स्वरूपाच्या ‘काव्यशास्त्रविनोद’त, तत्त्वचिंतनात आपण पूर्णपणे रमतो, त्यावेळी आपल्याला आणखी काही नको असते (वा सान्याचा विसर पडतो)

यानेही ते अस्वस्थ होत असे मला वाटते. ही खंत त्यांनी पुढच्या काळात आयुष्यभर वागविली असे म्हटले तर वावगे होणार नाही.

त्यांची ही व्यथा महाराष्ट्र फाऊंडेशनचा पुरस्कार स्वीकारताना केलेल्या भाषणात व्यक्त झालेली आपल्याला पहायला मिळते. त्याप्रसंगी, आपल्या भाषणाच्या शेवटी, अनपेक्षित वळण घेत, रेगे म्हणाले :

“मी कृष्णेच्या काठी प्राज्ञपाठशाळामंडळात राहातो. कृष्णेच्या काठी म्हणजे यात अतिशयोक्ती नाही. खाली वाकून पाहिलं तर (धोम) धरणानंतर जो काही कृष्णेचा प्रवाह उरला आहे तो तिथून दिसतो. तिथे मी रोज पाहतो तर लहान मुलांपासून म्हातान्यांपर्यंत वेगवेगळ्या वयाची, काळीकुळकुळीत अशी काही माणसं फडकं घेऊन कृष्णेच्या त्या प्रवाहात अत्यंत कौशल्यानं मासे पकडत असतात. ती त्यांची दिवसाची फेरी असते. त्यांना किती मासे मिळतात ते मला माहीत नाही. ज्याअर्थी ते सातत्याने करीत राहातात त्या अर्थी करीत राहावं असं वाटावं एवढे तरी मासे त्यांना मिळत असणार. हे कोण लोक आहेत? ते वाईत आहेत. परंतु ते आहेत याचं भान वाईकरांना आहे असं मला वाटत नाही. त्यांची पालं असतात. रात्री दारू पिऊन आनंदात धिंगामस्ती करत असतात. सर्व तऱ्हेचे आवाज त्या दिशेने ऐकू येतात. तेवढीच त्यांच्या अस्तित्वाची एक निशाणी वाईकरांसाठी आहे, एरवी नाही. ते लोक असले तरी अदृश्य असल्यासारखे आहेत. असे हे आमचे, आमच्यातलेच लोक आणि त्यांना जर आपण असं वागवत असू तर हा आमचा एक समाज आहे असं म्हणवून घ्यायचा अधिकार तरी आपल्याला काय आहे? ते वास्तव नाही असा याचा अर्थ आहे. आमच्यातले जे समाजशास्त्रज्ञ आहेत ते ह्या माणसांचा अभ्यास करणार नाहीत. तर अमेरिकेत ज्या प्रकारची द्रुम समाजशास्त्रात निघाली असेल त्या प्रकारचं काम इथे भारतीय संदर्भात करणार. कारण आमचे डोळे तिथे आम्हाला जे यश मिळेल, जी मान्यता मिळेल, तिकडे लागलेले असतात. इंडस्ट्रीमध्ये, विज्ञानेमध्ये असेल तसंच ज्ञानाच्या क्षेत्रातही आहे. आपण आपल्या समाजाकडे आपला चेहरा वळवला पाहिजे. त्याचं निरीक्षण केलं पाहिजे. आणि हे निरीक्षण करण्यासाठी तुम्हाला माणसांच्या अंतःकरणात जागा मिळवावी

लागत. ह्या सर्व विचाराचं फलित म्हणजे ह्या माणसांच्या जगण्याच्या पद्धतीत सुधारणा होणं. ती सुधारणा म्हणजे अधिक चांगल्या रीतीनं जगता येणं ह्या स्वरूपाची असणं, अधिक भौतिक समृद्धी आली की नाही हा प्रश्नच नाही. असं वळण आपल्या विचारवंतांना पडल्याशिवाय इथे खरा, जोमदार सामाजिक विचार विकसित होईल, हे अशक्य आहे. तोपर्यंत आपण काय करू? आज जे होतं आहे ते करत राहू, की जी जी एक नवी बौद्धिक फॅशन फ्रान्समध्ये, इंग्लंडमध्ये आणि अमेरिकेमध्ये येईल तिचा अनुवाद आपण इथं मराठीत करू. पण ती मराठी वाक्यं अशी असतील की त्यांचा बोध कोणाला होणार नाही. कारण ते मूळ इंग्रज किंवा फ्रेंच काय म्हणत आहेत ह्याचं ज्ञान तुम्हाला असल्याशिवाय हा मराठी माणूस, ह्या मराठी वाक्यांद्वारा काय म्हणू पाहतो आहे, हे तुम्हाला कळणार नाही. ही कृत्रिम आणि आपल्याला घातक अशी अवस्था आहे. हिच्यातून आपण अजून बाहेर पडू शकलेलो नाही. आणि आपण बाहेर पडू शकू ते केवळ आपल्या लोकांच्या साहाय्यानेच. तेव्हा आपल्याला आपलं खरं सत्त्व लाभेल. आणि विचारांना एक सामाजिक बैठक असेल, काही खरं चैतन्य असेल.”*

रेग्यांच्या विचाराला वा कार्याला कोणत्याही वादप्रणालीची - आयडियालॉजीची - बैठक नव्हती. तळागाळात राहावे लागणाऱ्या लोकांविषयी सहानुभाव आणि आपण यांचे ऋण फेडले पाहिजे ही कर्तव्यभावना हे त्यांच्या विचारांचे व कार्याचे अधिष्ठान होते. हा पाया अधिक भक्कम आणि टिकावू पाया आहे. मुंबईच्या त्यावेळच्या बाँबे कॉलेजात (आजच्या कीर्ति कॉलेजात) ते प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले तेव्हा हे कॉलेज, मुंबईच्या नामवंत प्रतिष्ठित कॉलेजांच्या तुलनेत अप्रतिष्ठित कॉलेज होते, कारण येथे प्रवेश घेणारी मुले निकृष्ट सामाजिक-आर्थिक स्थितीतल्या कुटुंबांमधून आलेली असत. अशा कॉलेजात आपण प्राध्यापक म्हणून काम करतो आहो याविषयी मनात खेदाची भावना, नाराजी असण्याऐवजी रेग्यांना विशेष समाधान वाटत असे. त्यांच्या वृत्तीला साजेसा पेशा न सोडता, आपल्या आवडीच्या विषयाचे अध्ययन-अध्यापन चालू ठेवून, समाजाचे ऋण फेडण्याची ही संधी आपल्याला सहजीच भरपूर उपलब्ध झाली आहे याचे ते समाधान होते. कॉलेजात येणाऱ्या मुलांचे शिक्षण चालू राहावे

* हा व यापुढील दोन उतारे महाराष्ट्र फाऊंडेशनने प्रकाशित केलेल्या संवादिनी (१९९६) मधून उद्धृत केले आहेत.

यासाठी इतरही पुष्कळ प्रकारचा मदतीचा हात द्यावा लागत असे. या कालखंडाबद्दल कधी कधी रेगे सांगत तेव्हा त्यांच्या बोलण्यामधून मोठे समाधान प्रकट होत असे. तत्त्वज्ञान हा विषय शिकविण्यापलीकडचे हे सारे कार्य होते.

युवक क्रांति दल, दलित पंथर या बंडखोर परिवर्तनवादी युवा चळवळींच्या आरंभाच्या काळात या चळवळींमधील अनेक प्रमुख कार्यकर्ते व पुढारी यांचा रेग्यांशी घनिष्ठ संबंध होता, हे काही प्रसंगी होणाऱ्या त्यांच्या बोलण्यातून मनात ठसे. ते या मंडळींचे ‘मार्गदर्शक, तत्त्वज्ञ व मित्र’ (‘guide, philosopher and friend’) होते. मोर्चासारख्या कृतींमध्येही त्यांचा सहभाग सक्रिय असे. दुर्दैवाने, या चळवळींमध्ये पुढच्या काळात एक प्रकारची वैचारिक कट्टरता व असहिष्णुता आली; काही प्रमाणात लौकिक यशाबरोबर येणारी आत्मप्रौढी व आत्मसंतुष्टताही आली. रेग्यांकडे त्यांनी मग पाठ फिरविली; रेग्यांचे वैचारिक मार्गदर्शन, त्यांचे तत्त्वचिंतन त्यांना रुचणारे वा पटणारे नव्हते, हे त्यांचे एक कारण असावे. या तरुणांविषयी रेग्यांच्या मनात सदैव मैत्रीभावना राहिली. त्यांनी तसे उद्गार काढलेले मी कधी ऐकले नाहीत, पण ही मंडळी ऋजुत्वाने (in fairness – जॉन रॉल्स यांच्या Justice as Fairness या मांडणीविषयी एकाप्रसंगी अध्यक्षीय भाषण करताना Fair साठी रेग्यांनी वापरलेला शब्द) वागली नाहीत याची सले त्यांच्या हृदयात राहून गेली असावी. यावेळपावेतो ‘अग्रगण्य विचारवंत’ म्हणून रेगे महाराष्ट्रात सुप्रसिद्ध झालेले नव्हते. त्यांना स्वतःला या प्रकारे ‘सुप्रतिष्ठित’ होण्यात अजिबात रस नव्हता. विद्यार्थांसाठी सर्वार्थाने खपणारा शिक्षक आणि युवकांच्याशी समरस होऊन परिवर्तनाच्या चळवळीत सहभाग देणारा एक नागरिक, ही भूमिका त्यांना सर्वाधिक समाधान देणारी होती असे काहीशा धाडसाने मी म्हणतो. याचे एक गमक म्हणजे हमीद दलवाई व त्यांची मुस्लिम सत्यशोधक समाजाची चळवळ यांची रेग्यांनी मोठ्या निष्ठेने व अत्यंत आपलेपणाने केलेली साथसोबत.

स्वतःची ओळख, नेहमीच, तत्त्वज्ञान हा विषय शिकवून ज्यांना मोट भरले असा एक प्राध्यापक, याच प्रकारे रेगे करून देत आले. स्वतःचे स्वतंत्र तत्त्वज्ञान विकसित केलेला, कल्याणाच्या मार्गावर असलेला एक तत्त्वज्ञ, अशी त्यांनी स्वतःची कधी ओळख करून दिली नाही.

स्वतःचे एक स्वतंत्र तत्त्वज्ञान मी रचीत आहे असे म्हणणाऱ्याने काय काम केले पाहिजे याविषयी त्यांच्या मनात स्पष्ट कल्पना असणार. त्यांच्या डोळ्यासमोर पाश्चात्य व भारतीय, दोन्ही परंपरांमधील आदर्श होते. आणि त्या कसोट्या लावल्या तर त्यांनी त्या अर्थाने तत्त्वज्ञ असण्याचा दावा केला नाही ती गोष्ट योग्यच होती. त्यांच्या कसोट्या लावल्यास बहुधा गेल्या दीड-पावणे दोनशे वर्षांच्या काळात स्वतःचे स्वतंत्र तत्त्वज्ञान रचणारी एखाददुसरीच व्यक्ती झाली या खेदजनक निष्कर्षाला यावे लागेल महाराष्ट्र फाऊंडेशनचा पुरस्कार स्वीकारताना केलेल्या भाषणात रेगे म्हणाले,

“वैचारिक साहित्याची परंपरा आपल्याकडे निर्माण झालीच नाही असं नाही..... वैचारिक परंपरा, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, लोकहितवादी, जोतिबा फुले, रानडे, आगरकर, टिळक यांनी निर्माण केली होती. हे सर्व विचारवंत, त्याकाळात महाराष्ट्रापुढचे जे प्रश्न होते, सामाजिक, काहीप्रमाणात आर्थिक, राजकीय, त्यांच्याविषयीचं आपलं चिंतन-लेखन समाजाला जागृत करण्यासाठी करीत..... आपण पाहा, टिळकानंतर असं नाव आपण घेऊ शकत नाही. आंबेडकरांचं घेता येईल पण आंबेडकर हे त्या परंपरेतीलच आहेत..... आता ह्यांना कोणी घडवलं होतं? तर, नवीन जे एक पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, ज्या तत्त्वज्ञानाने आधुनिक स्वरूपाच्या समाजाची पायाभरणी केली, अनुभववाद, वैज्ञानिक विचारपद्धती यांचा, तसेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव ह्या प्रबोधनाच्या मूल्यांचा यथायोग्य आविष्कार कोणत्या प्रकारच्या जीवनात होईल ह्याचा विचार, हे सर्व जे चिंतन होतं त्याच्या पार्श्वभूमीवर, ते बऱ्याच प्रमाणात आत्मसात करून ही वैचारिक परंपरा महाराष्ट्रात विकसित झाली, हे आपल्याला माहीत आहे. पण पुढे गांधीवाद, मार्क्सवाद यासारखे अत्यंत प्रभावी असे वैचारिक संप्रदाय विकसित झाले असूनही मराठीमध्ये त्यांचं प्रतिबिंब पडलं आहे असं आपल्याला दिसत नाही. हे का झालं असावं? याचं कारण मला वाटतं ते असं : ह्या प्रकारच्या विचाराला पायाभूत असं जे तत्त्वज्ञान होतं त्या तत्त्वज्ञानाची हेळसांड आपण केली. आता मी ज्यांची नावं घेतली ती फार मोठी नावं आहेत. पण आपण पाहा, त्यांच्यापैकी ज्याला दार्शनिक म्हणता येईल, फिलॉसॉफिकल म्हणता येईल त्या पातळीवर लेखन, ते फारच थोड्यांनी केलं आहे आणि फार तुटपुंजेपणे केलं आहे. अशा दार्शनिक पातळीवरचं लिखाण एक रानड्यांत

आढळेल आणि टिळकांत आढळेल. आगरकरांनी सुधारणांचा प्रचार केला हे खरं आहे आणि त्यांचा प्रामाणिकपणा हा निखळ होता, पारदर्शक होता. त्याचा प्रभाव आजुबाजूच्या लोकांवर आणि वाचकांवर पडला यात शंका नाही. पण ह्या नवीन तत्त्वज्ञानाचा जो सैद्धान्तिक पाया होता त्याचं व्यवस्थित विवरण त्यांनी केलं नाही. ही हेळसांड आपण केली आणि त्यामुळे हा विचार सकस राहिला नाही, असं मला वाटतं.”

याच भाषणात त्यांनी तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासकांसाठी आणि अध्यापकांसाठी एक कार्यक्रमपत्रिकाच सादर केली. ती कार्यक्रमपत्रिका, त्यांच्याच शब्दांत अशी आहे :

“मिल आणि स्पेन्सर या आधुनिक ऋषींच्या द्वारा जे ब्रिटिश तत्त्वज्ञान महाराष्ट्रात आलं होतं, त्याची पाळंमुळं कुठे जातात, त्याची गृहीतकृत्यं काय आहेत, आक्षेप घेतले असता ती कितपत टिकून राहतात, ह्या सर्वांचा सुव्यवस्थित विचार आणि त्याची मांडणी आपल्याकडे झाली पाहिजे, हे एक. ह्याच पाश्चात्य वैचारिक परंपरेचा दुसरा जो महत्त्वाचा असा प्रवाह होता, कांट आणि त्याचे नंतरचे अनुयायी, ज्यांनी व्यक्तीची प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, स्वायत्तता, समानता आणि न्याय या संकल्पनांना एक वेगळा आशय देऊन त्यांची सुव्यवस्थित अशी मांडणी केली, जिचा पुढे विकास आपल्याला हेगल आणि मार्क्स यांच्या तत्त्वज्ञानांतून आढळतो - मी हे केवळ अॅकॅडेमिक तत्त्वज्ञान म्हणतच नाही. प्रत्यक्ष सामाजिक व्यवहाराला जाऊन भिडणारं, सामाजिक प्रश्न ओळखणारं-त्यांची मांडणी करून, त्यांची उत्तरं शोधणारं असं हे तत्त्वज्ञान मी म्हणतो - हा दुसरा प्रवाहही महाराष्ट्रात पूर्णपणे झाकोळला गेल्यासारखाच आहे. त्याच्यासंबंधीही काही लिखाण झालेलं नाही.

आपला जो भारतीय दर्शनांचा, शास्त्रांचा वैचारिक वारसा आहे, ज्याची परंपरा ब्रिटिश आल्यावर, ब्रिटिश अंमलामुळे कृत्रिमपणे खंडित झाली, ज्याचं माध्यम बऱ्याच प्रमाणात संस्कृत आणि काही प्रमाणात पाली, अर्धमागधी इत्यादी आपल्या अभिजात भाषा हे होतं, त्याच्यावर तर ही महाराष्ट्रीय संस्कृती आणि भारतीय संस्कृती आधारलेली आहे... आपल्या संस्कृतीचं हे सबंध अंग आपण जवळजवळ जाणूनबुजून दुर्लक्षित केलं आहे. असा एक काहीतरी छाप या परंपरेवर बसला आहे की ही ब्राह्मणी आणि म्हणून प्रतिगामी परंपरा आहे. परंतु... ह्या सबंध भारतीय परंपरेचा

फार मोठा अंश, घटक अब्राह्मणी आहे - ह्या संस्कृतीने आपल्याला घडवलेलं आहे आणि आपण ‘आपण’ म्हणून, ‘आपले’ म्हणून जगणार असू तर ह्या संस्कृतीला विसरून चालणार नाही. विश्वबंधुत्व हे मूल्य मोठं आहे. जिथे असेल तिथे प्रत्येकजण इतरांविषयी आस्था बाळगेल, बंधुभाव बाळगेल, हे खरं आहे. पण प्रत्येकजण म्हणजे कोण? प्रत्येकजण वेगळा असला पाहिजे. *He is to count as one.* मग आपण म्हणजे कोण? तर भारतीय! म्हणजे कोण? तर ह्या सांस्कृतिक वारशानं घडविलेले ते आपण. हा वारसा जे नाकारतात त्यांच्याही रोमारोमांत तो भिनलेला असतो. फक्त त्याची जाणीव नसते. तेव्हा ही जाणीव करून घेऊन, ह्या वारशाचं चिकित्सक परीक्षण करून, त्यात काय ग्राह्य आहे आणि काय त्याज्य आहे हे ठरवून, ते तारतम्य बाळगून, त्याचा अभ्यास करीत राहणं म्हणजे आपल्या परंपरेवरची आपली पकड पुन्हा मजबूत करणं. ती जर आपण केली नाही तर आपण इतके विस्कळीत होऊ की सुट्या सुट्या व्यक्तींचा समुदाय, जो समाज होऊ शकत नाही, अशात-हेचं रूप ह्या महाराष्ट्राला आणि भारताला येऊ शकेल. आणि ती एक भयावह अशी परिस्थिती असेल. म्हणून हे सर्व काम. हा एक अजेंडा आहे पाहा, ही एक कार्यक्रमपत्रिका आहे. महाराष्ट्रात वैचारिक साहित्याविषयी ज्यांना आस्था आहे ते लेखक आणि त्यांचे संभाव्य वाचक, ह्यांनी हा कार्यक्रम आस्थेने हाती घेतला पाहिजे.”

प्रा. मे.पुं. रेगे यांचे तत्त्वज्ञान या ग्रंथाच्या शेवटी रेग्यांच्या प्रकाशित साहित्याची मोठ्या परिश्रमपूर्वक केलेली सूची प्रसिद्ध केलेली आहे. ती पाहिल्यावर लक्षात येते की, वर उद्धृत केलेल्या उतान्यात त्यांनी जी कार्यक्रमपत्रिका सादर केली होती तिच्यावर त्यांनी १९७० च्या नंतरच्या काळात कसोशीने अंमलबजावणी केलेली होती. या संपूर्ण काळात त्यांचे लेखन प्रामुख्याने नवभारत मासिकात प्रसिद्ध झाले. आधी कार्यकारी संपादक म्हणून व नंतर संपादक म्हणून त्यांनी नवभारतची जबाबदारी सांभाळली असल्याने स्वाभाविकपणेच ही गोष्ट घडून आली.

मात्र, या लेखनाद्वारे ते त्यांच्या वेगळ्या, वैशिष्ट्यपूर्ण विचारांची समग्र दार्शनिक मांडणी करीत आहेत असा अनुभव येत नाही. विषय विद्यार्थ्यांना सर्व अंगांनी खोलात जाऊन समजावून देण्याची शिक्षकाची भूमिकाच ते वठवीत आहेत

असे लक्षात येते. त्यांचे स्वतःचे म्हणणे अनुषंगाने येते, आणि ते ‘पकडा’वयाचे झाल्यास बारकाईने, लक्षपूर्वक त्यांचे लेखन वाचावे लागते.

‘तत्त्वज्ञानातील माझी वाटचाल’ हे टिपण रेग्यांनी सुनीती देव यांनी संपादित केलेल्या उपरोक्त ग्रंथासाठी खास लिहिले.^३ यामध्ये रेग्यांनी, कांतिभाई (के.जे.) शहांपासून पुढील गोष्ट ‘शिकलो’ असे लिहिले आहे : “आपण आपले तत्त्वज्ञान घडविले पाहिजे.... सामाजिक आणि नैतिक तत्त्वज्ञान, तसेच धर्माचे तत्त्वज्ञान हे आपले तत्त्वज्ञानातील मध्यवर्ती विषय असले पाहिजेत, कारण आपल्याला एका वेगळ्या स्वरूपाच्या भारतीय समाजाची घडण करावयाची आहे आणि धार्मिक परंपरेने बांधलेला असा हा समाज आहे... आणि ज्या भारतीय विचारवंतांनी ह्या स्वरूपाचे तत्त्वज्ञान घडविले असेल, उदा. रानडे, टिळक, गांधी, इ., त्यांच्या विचारांचे आपण गंभीरपणे परीक्षण केले पाहिजे. ते आपले खरे पूर्वसूरी आहेत.” कांतिभाई शहा यांच्या प्रेरणेमुळे मी भारतीय तत्त्वज्ञानाकडे वळलो, असे रेग्यांनी लिहिले आहे.

मात्र, कांतिभाईंनी जी कार्यक्रमपत्रिका समोर ठेवली त्या दिशेने आपण पुढच्या काळात कशी व किती वाटचाल केली त्याविषयी रेग्यांनी या टिपणात काहीच सांगितलेले नाही. याविषयी काही तर्क करता येतो. रेग्यांनी वाईच्या प्राज्ञपाठशाळेशी जवळचा संबंध प्रस्थापित केला तो याच सुमारास, म्हणजे १९६० सालानंतरच्या काळात. त्यामागे भारतीय दार्शनिक परंपरेचा सखोल परिचय करून घेण्याची प्रेरणा पण असावी. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचा सहवास या दृष्टीने अत्यंत फलदायी ठरला यात शंका नाही. भारतीय दर्शनांची तर्कतीर्थांची जाण प्रगल्भ व सूक्ष्म होती; अनेकानेक बारकावे त्यांनी आत्मसात केले होते. हे प्रसंगा-प्रसंगाने ध्यानात येत असे. दुर्दैवाने, तर्कतीर्थांनी एवढाच आपला मोहरा आधुनिक (पाश्चात्य) ज्ञानाचा प्रसार करण्याकडे वळविला होता. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने हाती घेतलेल्या ग्रंथ-निर्मितीच्या उपक्रमामागची प्रेरणा व दृष्टी ‘आधुनिक’ होती. मंडळाच्या कार्याचा एक भाग म्हणून मराठी विश्वकोश निर्मितीचा प्रकल्प हाती घेतला गेला. स्वतंत्र भारताला नवसंजीवन देणारे, भारतीय समाजाचे पुनरुत्थान घडवून आणणारे हे उपक्रम ठरावेत अशी कल्पना

होती. प्राज्ञपाठशाळामंडळाने वाई येथे महाविद्यालय सुरू करण्यात पुढाकार घेतला. म्हणजे, एका अर्थी, तर्कतीर्थांनी भारतीय दार्शनिक परंपरा, भारतीय सांस्कृतिक वारसा या गोष्टी वर्तमानकाळात अप्रस्तुत असल्याचे ठरविले. या काळात रेग्यांचा या सर्व उपक्रमांमध्ये वाढता सक्रिय सहभाग राहावा ही, कांतिभाई शहांकडून ‘शिकलेल्या’ गोष्टींची अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने अनुपकारक घडामोड म्हणावी लागते. रेगे रॉयवादी कधीच बनले नाहीत; त्यांच्या चिकित्सक परीक्षेला रॉय यांचे तत्त्वचिंतन उतरणे अशक्यच होते. शिवाय, रॉय यांना त्यांची व्यक्तिगत निष्ठा नव्हतीच. तर्कतीर्थ, गोवर्धन पारीख वा अ.भि. शहा यांच्या सारखी. पण या काळात रेगे सेक्युलॅरिस्ट, आधुनिकतावादी यांच्या ‘मांदियाळी’त दाखल झाले होते, व हा प्रभाव त्यांच्यावर फार दाट होता. ‘मी (या काळात) पक्का सेक्युलॅरिस्ट होतो’ असे ते म्हणतही. याचा एक परिणाम असा झालेला दिसतो की, रानडे, टिळक व गांधी यांना पूर्वसूरी मानून आपल्या समाजासाठी उपकारक व प्रस्तुत असे सामाजिक-नैतिक तत्त्वज्ञान, धर्माचे तत्त्वज्ञान रचण्याची गोष्ट लांबणीवर पडली. याने आपणा सर्वांचे फार मोठे नुकसान झाले.

त्यांनी संपादित केलेल्या रेग्यांच्या तत्त्वज्ञानावरील ग्रंथात प्रा. सुनीती देव यांनी ‘प्रा. रेगे आणि ईश्वर’ या मधळ्याचा एक छोटा लेख लिहिला आहे.^४ त्यात आरंभी त्यांनी लिहिले आहे की, ‘विज्ञाननिष्ठ, विवेकवादी, आणि नास्तिक’ अशी रेग्यांची प्रतिमा त्यांच्या मनात तयार झाली होती. त्यांच्या मनात रेग्यांची अशी प्रतिमा घडावी याला भक्कम आधार रेग्यांनी त्यांच्या लेखन-भाषणे यांमधून पुरविले असे म्हणणे योग्य होणार नाही. रेग्यांचे लेखन, भाषणे – विशेषतः गेल्या पंचवीस वर्षांतले – बारकाईने, त्यांची स्वभाव व शैली वैशिष्ट्ये ध्यानात घेऊन वाचल्यास पुष्कळ अधिक व्यामिश्र अशी त्यांची भूमिका असल्याचे लक्षात आल्याखेरीज राहात नाही. पण ही गोष्टही खरी की, रेग्यांविषयी ही प्रतिमा अलीकडेपर्यंत बहुतेकांच्या मनात होती. ज्या वर्तुळात त्यांचा वावर महाराष्ट्रातील लोकांना ठळकपणे दिसत होता त्याचाही हा एक परिणाम होता. स्वतः त्यांनी त्यांच्या व्यक्तित्वाची काही अंगे ठरवून लपवून ठेवली नसली तरी, उघड करून मुद्दाम होऊन दाखवली पण नव्हती. तसेच, त्यांच्या लेखनातही

त्यांनी, लेखविषयाचे सम्यक् निरूपण करण्यावर सतत कटाक्ष ठेवून, स्वतःचा विचारव्यूह मांडण्यासाठी सबब (खुंटी) म्हणून लेखविषयाचा वापर न केल्यानेही 'विज्ञाननिष्ठ, विवेकवादी व नास्तिक' ही प्रतिमा रुजली. परिणामी, या लेखांमधून रेगे स्वतःच्या भूमिकेचीच मांडणी वा स्पष्टता करीत आहेत असा समज करून घेतला गेला. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातील विषयांवर लिहिताना, 'तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक' या चौकटीतच त्यांनी बहवंशी लेखन केले. एक तटस्थपणा त्यांनी जपला. वर उल्लेख केलेल्या ग्रंथात प्रा. सुनीती देव यांच्या लेखावरील त्यांच्या टिप्पणीत रेग्यांनी एका ठिकाणी "व्यक्तीच्या आंतरिक जीवनाला असलेले महत्त्व आणि त्याच्याशी निगडित असलेले खाजगीपणाचे (privacy) मूल्य" याबद्दल लिहिले आहे (पृ. २११). आपण आपले आंतरिक जीवन कोणत्या तत्त्वांना, श्रद्धांना अनुसरून जगतो, आपले 'जन्मतः व संस्कारां'नी प्राप्त झालेले वळण कोणते आहे याविषयी जाहीरपणे बोलणे वा लिहिणे त्यांनी अनेक वर्षे टाळले, यामागे हे खाजगीपणाचे मूल्य जपण्याची भूमिका होती असेही मला वाटते.

माझा असा तर्क आहे की, इहवादी-नास्तिक, सेक्युलॅरिस्ट, विवेकवादी/बुद्धिप्रामाण्यवादी मांडण्या प्रतिष्ठित बनण्यात, एकमेव सत्य व योग्य म्हणून त्यांना प्रामाण्य प्राप्त होण्यात समाजाचे नुकसान आहे; तात्त्विकदृष्ट्या या मांडण्या सदोष आहेत, त्यांच्यात गंभीर उणीवा आहेत, आणि त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होऊ देणे तत्त्वज्ञानाचा एक अभ्यासक या नात्यानेही योग्य नाही, असे त्यांचे मत अलीकडे तीव्र बनले असावे. खाजगीपणाचे मूल्य ओळखून आपण काही गोष्टी सांगत नाही याचा परिणाम म्हणून आपली चुकीची प्रतिमा रुजत आहे; जी आपली मते नाहीत, जी आपली भूमिका नाही ती मते व भूमिका आपल्या नावे प्रसृत होत आहेत हा अनुभवही त्यांना अस्वस्थ करू लागला असणार. आपली वैचारिक-बौद्धिक बैठक कांटवादी-व्हिट्गेन्स्टाइनवादी आहे, पण आपल्या जगण्याच्या बैठकीत आणखी अनेक गोष्टींची भर असते, हे स्पष्टपणे सांगणे वेगवेगळ्या कारणांनी त्यांना गरजेचे वाटू लागले असले पाहिजे. त्यांना महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात एक स्थान अलिकडे प्राप्त झाले होते हे पण याचे एक कारण असावे.

कालनिर्णय दिनदर्शिकेमध्ये रेग्यांचे जे तीन छोटेखानी लेख प्रसिद्ध झाले त्यांनी रेग्यांच्या चाहत्यांना मोठा धक्का

बसला. एकदम ते 'भाविक', 'श्रद्धाळू' म्हणून साऱ्यांच्या नजरेसमोर आले. पण मला असे लक्षात आले आहे की, बहुतेकांनी ते लेख काळजीपूर्वक बारकाईने वाचले नव्हते, आणि रेग्यांची शैलीही लक्षात घेतली नव्हती. त्यांच्या भूमिकेत मूलतः मोठा बदल झाला नव्हता. आपले जीवन केवळ बौद्धिक तर्काधारे सिद्ध होऊ शकणाऱ्या तत्त्वज्ञानात्मक व्यूहावर उभारलेले नसते; ज्या समाजात, ज्या कुटुंबात आपण लहानाचे मोठे झालेले असतो त्या कुटुंबापासून, समाज-संस्कृतीमधून आपण काही गोष्टी आत्मसात केलेल्या असतात. काही गोष्टी 'भौतिक तथ्यां'च्या पातळीवरच्या नसतात, त्याही आपण 'जणू काही' त्या अस्तित्वात आहेत अशा भावनेने स्वीकारलेल्या असतात. आपण असे म्हणू शकतो की एक वास्तव भौतिक (physical reality) असते; त्याचे खरेखोटेपण ठरविण्याच्या रीती व कसोट्या 'वैज्ञानिक पद्धती'ने आपणास उपलब्ध करून दिल्या आहेत असे म्हणता येईल. पण दुसरे एक वास्तव असते. ते आंतरिक असते. पण ते व्यक्तिगणिक वेगळे नसते. त्यामध्ये समाजातील सभासद वाटेकरी असतात; ते समाईक (shared) असते. विभिन्न व वैविध्यपूर्ण वांशिक-सांस्कृतिक अस्मितेचा आधार आंतरिक वास्तव हा असतो. त्याचे खरेखोटेपण श्रद्धापूर्वक केलेल्या स्वीकृतीवर व त्यामधून येणाऱ्या प्रतिसादावर ठरत असते. ज्या 'आंतरिक वास्तवा'वर त्यांचे इहलौकिक जीवन आधारलेले होते आणि ज्या जीवनाच्या आशय-आकाराविषयी त्यांच्या ठायी आत्मीयता (deep attachment) होती त्या आंतरिक वास्तवाला पूर्णपणे नाकारणारी, त्या वास्तवाला हद्दपार करणारी 'विज्ञाननिष्ठ, विवेकवादी, नास्तिक' भूमिका आपली नाही याचे पूर्ण भान रेग्यांना असणार. भौतिक वास्तवाच्या खरेखोटेपणाच्या कसोट्यांवर आंतरिक वास्तवाची परीक्षा करून ते त्या कसोट्यांना उतरते असे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन करणाऱ्यांचा पक्ष रेग्यांचा पक्ष नव्हता. एक 'आंतरिक वास्तव' असते हीच गोष्ट नाकारणे, तिला मानवी जीवनात स्थान न देणे, त्याचा अनादर करणे असमंजस व घातक आहे, आणि अशी भूमिका घेण्याला विज्ञाननिष्ठेचा वा खऱ्या विवेकवादाचा आधार नाही हे स्पष्टपणे सांगण्याची वेळ आलेली आहे असे रेग्यांना अलीकडे तीव्रपणे वाटू लागले असले पाहिजे. 'देवाला रिटायर करण्या'ची भाषा बोलली जाऊ लागली होती; विशेषतः हिंदूंच्या धार्मिकतेवर, भाविकतेवर चौफेर हल्ला चढविला

जाऊ लागला होता; आणि हिंदू असणे, आणि मी हिंदू आहे असे म्हणणे, यातच काही अपराध अनुस्यूत आहे असे वातावरण निर्माण केले जात होते. या बदललेल्या परिस्थितीत, रेग्यांनीही आपली भूमिका, कदाचित, आधी स्वतःशी पुन्हा स्पष्ट करून घेतली असेल, आणि मग त्यांनी सार्वजनिकरित्या काही गोष्टी मांडण्याचे ठरविले असेल हे मला अधिक संभवनीय वाटते.

प्रा. मे.पुं. रेगे यांचे तत्त्वज्ञान या ग्रंथात प्रा. प्र.ब. कुलकर्णी यांनी ‘रेगे, हिंदुत्व आणि हिंदुधर्म’ या मधळ्याखाली रेग्यांच्या एका ‘काल्पनिक मुलाखतीरूपा’त लेख लिहिला आहे. रेग्यांच्या निधनानंतर प्रा. कुलकर्णी यांनी ‘प्रोफेसर रेगे ते आचार्य रेगे’ असा, त्यांच्या भूमिके (role) मध्ये घडून आलेल्या स्थित्यंतराबद्दल लेख लिहिला.^४ वरील पैकी पहिला, काल्पनिक मुलाखतवजा लेख लिहिण्यासाठी त्यांनी रेग्यांचे ७ लेख आधाराला घेतले आहेत. प्रा. कुलकर्णी यांच्या लेखावर टिप्पणी करताना रेग्यांनी केलेले खुलासेही अर्थपूर्ण आहेत.

हिंदू कुटुंबात आपण जन्मलो, आणि हिंदू संस्कारात वाढलो, आणि हे पारंपरिक स्वाभाविक हिंदूपण टाकून न देता, कोणतीही अपराधी भावना न बाळगता ते आपण स्वीकारतो, असे रेग्यांचे म्हणणे. मी ‘गांधीजींना आदर्श मानणारा हिंदू आहे’ असा खुलासा रेगे करतात. रेगे स्वतःला आस्तिक म्हणवतात. याचा अर्थ काय करावयाचा याचा खुलासा प्रा. सुनीती देवांच्या उपरोक्त ग्रंथातील दोन लेखांवर रेग्यांनी केलेल्या प्रदीर्घ टिप्पणीत सापडतो.^५ दृश्य, ‘अप्रतिष्ठित’ जग ज्याचा आविष्कार आहे असे एक अतीत, स्वयंभू, प्रतिष्ठित तत्त्व आहे; या तत्त्वाशी माणसाचे साक्षात् नाते जोडणारा एक घटक मानवी व्यक्तीमध्ये आहे; या घटकाचा (म्हणजे आत्म्याचा) विकास करणे हे माणसाचे सर्वोच्च श्रेय आहे अशी स्वाभाविक मानवी धारणा आहे; अशी रेग्यांची मांडणी आहे. या घटकाला रेगे माणसाच्या ठायी असलेली स्वाभाविक धार्मिकता म्हणतात व ईश्वरावरील श्रद्धा हे तिचे अनेक रूपांपैकी एक रूप मानतात. मी ईश्वरावर श्रद्धा ठेवतो, मी स्वाभाविकतः धार्मिक आहे असे रेगे म्हणतात तेव्हा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय हा असतो. या पार्श्वभूमीवर

“देवाशी जवळीक हे माझे साध्य आहे; दूरचे साध्य.” या त्यांच्या खुलाशाला अर्थ प्राप्त होतो.

स्वतःला ‘विज्ञाननिष्ठ, विवेकवादी, नास्तिक’ म्हणविणाऱ्या त्यांच्या चाहत्यांना रेगे शांतपणे व नम्रपणे असे म्हणतील की, ‘विश्वाचा समग्र मानवी अनुभव’ विश्वाला माणसाकडून मिळणाऱ्या प्रतिसादातील हा घटक (अतीत तत्त्वाशी साक्षात् नाते जोडणारा घटक) यांची ऐतिहासिक अंगानेही तुम्ही दखल घेत नाही – म्हणजे मानवी समाज अस्तित्वात आल्यापासून आजपर्यंतच्या सर्व मानवी समाजांच्या संदर्भातला अनुभव –, आणि विश्लेषक तत्त्वचिंतनाच्या पातळीवरही सूक्ष्मात जात नाही, असे मी पाहतो.

“मी पूजाअर्चा, उपासतापास करणारा किंवा व्रतवैकल्ये पाळणारा असा माणूस नाही, मी प्रार्थना करीत नाही”; आणि या अर्थाने ‘स्वाभाविकपणे धार्मिक’ असलेला माणूस नाही असे रेग्यांनी म्हटले आहे. पण वरील पारंपरिक अर्थाने धार्मिक वर्तन करणाऱ्या माणसांना ते ‘श्रद्धाळू’ म्हणून हिणवणार नाहीत वा त्यांना कमी लेखणार नाहीत. प्रार्थनेबद्दल तर, “कधीतरी मनोभावे प्रार्थना करण्याची क्षमता मला प्राप्त होईल, ‘ईश्वरनिष्ठांच्या मांदियाळी’त कधीतरी प्रवेश मिळेल अशी आशा आहे. हे सोपे नाही. ‘चणे खावे लोखंडाचे –’ ” असे मोठ्या लीनतेने ते लिहितात. वरील वाक्ये लिहीत असताना रेग्यांच्या डोळ्यासमोर न्यायमूर्ती रानडे आणि महात्मा गांधी असावेत यांची मनोमन खात्री वाटते.

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या निधनानंतर मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळाचे अध्यक्षपद व विश्वकोशाचे प्रधान संपादकपद आणि प्राज्ञपाठशाळामंडळाचे अध्यक्षपद वा दोन्ही जबाबदाऱ्या त्यांच्या खांद्यावर येऊन पडल्या. याच काळात त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अधिक सार्वजनिक प्रकाशात आले. तर्कतीर्थांचे वारसदार या नात्याने त्यांच्याकडूनच्या अपेक्षा वाढल्या. या सर्व जबाबदाऱ्या त्यांनी लीलया पेलल्या. या काळात काही शारीरिक व्याधींनी त्यांचे शरीर, पूर्वीच्या तुलनेने, दुबळे बनलेले असूनही, प्रकृती सांभाळत त्यांनी आपली सर्व कामे चालू ठेवली. चार समर्थ माणसांनाही ताण वाटला असता एवढे काम ते अखेरपर्यंत एकट्याने करीत होते.

४. नवभारतच्या या अंकात तो अन्यत्र प्रसिद्ध केला आहे.

५. टिप्पणीवजा हा दीर्घ लेख या अंकात अन्यत्र प्रसिद्ध केला आहे.

कीर्ति कॉलेज सोडून ते पुण्यास इंडियन इंस्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन या संस्थेत काम करू लागल्यावर त्यांच्यातल्या शिक्षकाला असणारा वाव कमी झाला. समाजाच्या प्रबोधनाचे कार्य ते कर्तव्यनिष्ठेने लेखन-भाषणांद्वारा करीत असले तरी, शिक्षक हा त्यांचा खरा पेशा होता, आणि शिकविण्याचे काम त्यांना सर्वाधिक आनंद व समाधान देत असे. नागपूरला ते तत्त्वज्ञानाशी संबंधित विषयावर अभ्यासवर्ग घेण्यासाठी मोठ्या आवडीने जात. याविषयी प्रा. प्र.ब. कुलकर्णी यांनी त्यांच्या 'प्रोफेसर रेगे ते आचार्य रेगे' या लेखात लिहिले आहेच. वाईला १९९२ ते २००० या काळात (शेवटचे शिविर ऑक्टोबरला झाले) अनेक विषयांवर शिविरे झाली. वेगवेगळ्या वयांच्या, पार्श्वभूमीच्या २५-३० व्यक्ती एकत्र जमत, एकत्र राहत आणि कसून विषय समजावून घेत. चर्चा करीत. रेगेसर हे आमचे मुख्यशिक्षक असत. अनेक शिविरांमध्ये तेच एकमेव शिक्षक असत. या शिविरांनी प्रसंगी त्यांच्या प्रकृतीवर ताणही निर्माण होत असे. पण या शिविरांमधील त्यांच्या 'विद्यार्थ्यांना' 'शिकविण्या'चा त्यांना फार आनंद होता.

याच काळात त्यांचा एक वेगळा प्रवासही सुरू झाला होता. साधकाची एका दिशेने चालू झालेली ही वाटचाल होती. अलीकडेच मुंबईच्या शोकसभेत प्रा. राम बापट म्हणाले तसे, रेगे हे कुटुंबवत्सल सदगृहस्थीचे एक विलोभनीय व अनुकरणीय उदाहरण होते. ही त्यांची भूमिका ते अत्यंत सहृदयतेने, मोठ्या मनाने पार पाडीत राहिले. विश्वकोश व प्राज्ञपाठशाळांमंडळ याच तेवढ्या त्यांच्या 'सांसारिक' जबाबदाऱ्या होत्या असे नाही. अ.भि. शहा, हमीद दलवाई अशा त्यांच्या जवळच्या मित्रांवरील त्यांची निष्ठा अशी होती की, त्यांच्या कार्याची जबाबदारीही रेगे आपल्या खांद्यांवर वागवीत राहिले. हा त्यांचा 'संसार' किती मोठा व पसरलेला होता याची पूर्ण कल्पना त्यांच्या घरच्यांनाही पूर्णपणाने होतीच याची खात्री देता येत नाही. संसारात गढलेले राहून त्यांची साधक म्हणून वाटचाल सुरू होती.

ते ज्या संस्थांमध्ये काम करीत होते त्या संस्थांशी संबंधित मंडळींपैकी काहींच्या वागण्यात भरपूर असमंजसपणा त्यांच्या अनुभवाला आला, असा अलीकडचा काळ होता. त्यांच्या सहनशीलतेचा अंतही पाहिला गेला. त्यांची अप्रतिष्ठा करणारे वर्तनही अलीकडच्या काळात अनेकांकडून घडले.

त्यांची मनःशांती ढळली असती, त्यांचा संताप झाला असता तरी ते समजू शकले असते.

आपल्या साधनेत वितुष्ट उत्पन्न करीत राहून आपली परीक्षा केली जात आहे, साधना उच्चतर स्तरावर नेण्यासाठी आन्धान दिले जात आहे, हे जणू काही ओळखून, जाणून त्यांचे वर्तन उदार, क्षमाशील होत राहिले. आणखी किती वर्षे आपल्याला आयुष्य आहे याची त्यांना विशेष पर्वा नव्हती; पण ते फार नसावे हे त्यांनी ओळखले होते असेही मनात येते. पुढे येत राहणारी कामे ते बिनतक्रार करीत. त्यांचे काही लेखन, काही भाषणे व काही समारंभांमध्ये त्यांच्यावर सोपविलेली भूमिका पार पाडणे हे त्यांच्या विशाल सहानुभवाचे व सखोल सामाजिक जाणीवेचे द्योतक होते असे लक्षात येई. काही कामे पुरी करण्याविषयी (उदा. धर्मकोश व विश्वकोश) वा मार्गी लावण्याविषयी (उदा. कुमार विश्वकोश प्रकल्प) स्वतःची बांधिलकी आहे असे त्यांना आतून वाटे. असे, अनंत कामांच्या व्यापामध्ये गढलेले दैनंदिन जीवन जगत असतानाच, एका आंतरिक स्तरावर ते यापैकी कशातच आता गुंतलेले नाहीत असे लक्षात येई. विशेषतः वाईला संध्याकाळनंतर त्यांच्या राहत्या जागी ते एका वेगळ्या विश्वात रमलेले असत, जे त्यांचे स्वतःचे खाजगी विश्व असे.

'प्रा. रेगे आणि ईश्वर' या त्यांच्या लेखात प्रा. सुनीती देव यांनी उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांच्या अनुषंगाने स्पष्टता करीत असताना प्रा. रेग्यांनी लिहिले आहे, "खरा धार्मिक माणूस शांत असतो. रसेल यांनी सान्त मानवी प्रकृती म्हणून जिचा निर्देश केला आहे तिला पारंपरिक भारतीय परिभाषेत 'अहंकार' म्हटले आहे आणि अहंकाराचे विसर्जन करणे हे सर्व धार्मिक साधनांचे समान साध्य आहे." अहंकाराचे विसर्जन झालेले आहे अशी अवस्था प्राप्त व्हावी हे माणूस असण्याचे सर्वोच्च श्रेय आहे; अहंकाराचे विसर्जन साधल्याने याच जगात असतानाच निर्वाण वा मोक्ष प्राप्त होतो, ही रेग्यांची अखेरच्या काही वर्षांमध्ये धारणा बनली होती, अशी माझी समज आहे. त्यांची विश्लेषक-चिकित्सक बुद्धी अखेरपावेतो धारदार राहिली होती, आणि भावुकपणे, आंधळेपणाने कशाचाच स्वीकार ते करीत नव्हते, ही गोष्ट अगदी शेवटच्या काळातील त्यांच्या लेखनातूनही - ज्यापैकी काही प्रा. मे.पुं. रेगे यांचे तत्त्वज्ञान या ग्रंथात समाविष्ट आहे - स्पष्ट होते. त्यांना ज्या प्रतिमा चिकटल्या होत्या, वा त्यांच्यावर आरोपित

केल्या गेल्या होत्या, त्यांचे ओझे त्यांनी वागवावे - म्हणजे त्यांनुसार त्यांनी लिहावे, बोलावे, वागावे - याविषयी त्यांच्या चाहत्यांच्या आग्रही अपेक्षेने ते खंतावून जात असावेत. त्यांनी वरील अवतरणात खऱ्या धार्मिक माणसाचे जे वर्णन केले आहे ते वर्णन त्यांना लागू पडावे, खरी धार्मिकता आपल्या जीवनात उतरावी ही अखेरच्या दिवसांत त्यांची आस होती.

अर्वाचीन महाराष्ट्राच्या, म्हणजे ब्रिटिश राजवट प्रस्थापित झाल्यानंतरच्या काळातल्या महाराष्ट्राच्या इतिहासात ज्या थोर व्यक्ती होऊन गेल्या - आणि अशांची एक मोठीच नामावली आहे - त्यांच्यापैकी न्यायमूर्ती रानडे यांच्याविषयी उच्च कोटीचा पूज्यभावही त्यांच्या बोलण्यामधून प्रकट होई. ‘सर्वज्ञ स हि माधवः’ असे जाणत्यांनी म्हणावे अशी रानड्यांची विद्वत्ता होती. त्यांच्या ठायी आदर्शवत् न्यायबुद्धी होती. ते एक श्रेष्ठतम सामाजिक प्रबोधनकार होते. अनेकानेक संस्थांचे प्रवर्तन केले, कामे उभारली या अर्थाने ते ‘ऑक्टिडिस्ट’ होते. या त्यांच्या व्यक्तिवैशिष्ट्यांसाठी रानड्यांचे मोठेपण रेग्यांच्या मनात ठसले असणारच. पण माझा असा तर्क आहे की, आपल्या ‘कच्चे’पणाचे, मर्यादांचे ज्या प्रकारचे भान रानड्यांच्या ठायी आढळते, त्यांमधून ज्या प्रकारची क्षमाशीलता, औदार्य व लीनता त्यांच्या ठायी आढळत असे, यामुळे रेग्यांना रानडे अधिक जवळचे व प्रिय वाटत. रानड्यांनी गृहस्थधर्माच्या जबाबदाऱ्या पार पाडल्या, अनेकांना आधार दिला; पण त्याची कधी वाच्यता केली नाही, की तोरा बाळगला नाही. उलट, जुन्या विचारांच्या वडीलधान्यांचा - घरातल्या व बाहेरच्या - यथोचित आदर करीत स्वतःची वागणूक जुळते घेणारी राखली. न्यायमूर्ती, त्यातही सुधारक, म्हणून रानडे समाजाशी फटकून राहिले नाहीत. याबाबतीत त्यांच्या वेळच्या, व नंतरच्याही काळातल्या, अनेक आधुनिक सुधारकी उच्चभू व्यक्तींपेक्षा रानडे अगदी वेगळे उपटून पडतात. ही सर्व वैशिष्ट्ये रेग्यांना भावणारी होती. पण याही पलीकडे पोचणाऱ्या काही गोष्टींमुळे रेग्यांना न्यायमूर्तींची थोरवी फार मोठी वाटत असावी. रानड्यांनी अहंकाराचे विसर्जन करण्याच्या दिशेने पुष्कळ वाटचाल केली होती. स्वतःसाठी त्यांना काही हवे होते असे काही उरले नव्हते. त्यांची जीवनशैली अगदी घरगुती व साधी होती, ही गोष्ट

आमच्या आयुष्यातील आठवणी या रमाबाईंच्या पुस्तकावरून ठसते. ‘शांतिब्रह्म’ म्हणून त्यांच्या निकटवर्तींमध्ये त्यांचा लौकिक होता. खऱ्या धार्मिकतेची ही खूणच. त्यांनी त्यांच्या समाजाचे नावच ‘प्रार्थना समाज’ ठेवावे ही गोष्टही अर्थपूर्ण होती. मनोभावे प्रार्थना करण्याची क्षमता रानड्यांनी प्राप्त केली होती. आणि, रेग्यांच्या दृष्टीने, या सगळ्यावर कळस म्हणजे ‘ईश्वरनिष्ठांच्या मांदियाळी’त रानडे दाखल झाले होते. रानड्यांना जे साधले ते आपणांस या जन्मी साधणार नाही, हे रेग्यांनी नम्रभावाने स्वीकारले होते, हे त्यांनी स्वतःविषयी दिलेल्या ‘कबुल्यां’ वरून स्पष्ट होते. पण ‘ईश्वरनिष्ठांच्या मांदियाळी’त दाखल होण्यात मानवाचे श्रेय आहे आणि मानवी जीवनाचे सार्थक आहे याविषयी रेगे निःशंक होते.

‘मी माझ्या स्वतःच्या मस्तीत जगत असतो’ असे त्यांच्या एका प्रश्नाच्या उत्तरात रेगे म्हणाल्याचे पाटणकरांनी लिहिले आहे. याचा प्रत्यय त्यांच्या सहवासात नेहमीच येई. इतरांविषयी अत्यंत संवेदनशील, सहृदय असणे, तसे जगणे आणि ‘स्वतःच्या मस्तीत’ असणे यात विसंवाद नव्हता अशा जातकुळीची ती ‘मस्ती’ होती, हे मात्र ध्यानात घेतले पाहिजे. (विनोबा असेच स्वतःच्या मस्तीत जगले.) मनात असे येते की, अशा ‘स्वतःच्या मस्तीत’ जगणाऱ्या व्यक्तींच्या लेखी मृत्यू कसा येतो याला कमालीचे महत्त्व असते. गलितगात्र, पराधीन, अंधरुणाला खिळलेली अशी अवस्था आयुष्यभराच्या मस्तीवर बोळा फिरवू शकते. काही व्याधींनी ग्रस्त झाल्यावर औषधोपचाराचे सहाय्य रेग्यांना नाइलाजाने घ्यावे लागले. याची एक खंत त्यांना होती. पण त्यापलीकडे त्यांनी आपले जगणे स्वाधीनच ठेवले होते - कटाक्षाने, आग्रहाने. विनोबांनी, औषधोपचाराने प्रकृती सुधारायला लागल्यावर, प्राणाचे स्वेच्छया उत्क्रमण करावयाचे ठरवून स्वतःच्या जगण्यावर कळस चढविला. रेग्यांना मृत्यूची चाहूल लागली होती का, हा प्रश्न मनात येतो. तसे असेलच तर ते गुपित त्यांनी स्वतःपाशीच राखले. ‘मी माझ्या मस्तीत जगलो, आणि मृत्यूही त्या जगण्याचीच स्वाभाविक पूर्णता म्हणून अनुभवला’ असे रेग्यांना म्हणता आले असते असा मृत्यू त्यांना आला. मृत्यूने त्यांच्या जीवनाला एक कायमचा सुंदर आकार प्राप्त करून दिला.

